

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ПЕДАГОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ“**

Венелина Стоева Стоева

**РАЗБИРАНЕТО ЗА ТАЙНАТА И ЛЪЖАТА
В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ**

АВТОРЕФЕРАТ

**по дисертационен труд за присъждане
на образователна и научна степен „доктор“**

област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки
професионално направление 3.2 Психология
докторска програма: *„Педагогическа и възрастова психология“*

Научен ръководител: проф. д.п.н. Румен Иванов Стаматов

Пловдив, 2016 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита пред преподаватели от катедра „Психология“ към Педагогически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“ на 18.06.2016 г.

Основният текст на дисертационния труд съдържа 172 страници, в които са включени 102 графики. Текстът съдържа и 9 страници литература, включваща 130 източника. Приложението е с обем от 43 страници, които са обособени отделно.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 14.10.2016 г. от 14:00 часа на открито заседание пред научно жури в състав: проф. д.п.н. Румен Стаматов, проф. д.п.с.н. Веселин Василев, доц. д-р Мария Мутафова, доц. д-р Стоил Мавродиев, доц. д-р Теодора Стоева, назначено от ректора на ПУ „Паисий Хилендарски“. Материалите по дисертацията са на разположение на заинтересованите в катедра „Психология“.

Автор: Венелина Стоева Стоева

Заглавие: „Разбирането за тайната и лъжата в юношеска възраст“

Научен ръководител: проф. д.п.н. Румен Иванов Стаматов

Въведение

В представения дисертационен труд се изследва разбирането за тайната и лъжата в юношеска възраст. В полето на психологическите изследвания тайната и лъжата се откриват със своите социоморални значения. Тези психологически понятия се осмислят в различни контексти, което конструира техния генезис и структура. Тайната се появява във времето на развитието на приятелските и интимните отношения. В изследванията на интерперсоналните отношения лъжата е обвързана с такива феномени като предателства, наранявания, причиняване на психични и материални щети. Тайната и лъжата се разглеждат също и в контекста на развитието на Аза. Изследванията върху генезиса на Аза и на самопознанието очертават също и възможности за осмисляне на тези феномени. Изследванията върху саморазбирането в теориите за ума показват едно прогресивно изменение в себеразбирането, което обхваща разграничение между външно-вътрешно, публично и частно, излагащо на одобрение и на неодобрение постъпките на Аза. Това разграничаване на отделните аспекти на собствения Аз, както и на съдържания, които могат да открият собствения Аз в неблагоприятна светлина, отново издава значението на тайната и лъжата. Тези феномени се свързват с появата на емоциите на осъзнаването като срам, вина, гордост, както и с механизми като преодоляване на неконсистентността, отстраняване на когнитивния дисонас, защита на Аза, себеутвърждаване.

Дисертационното изследване е в контекста на социокогнитивната традиция и е насочено към изследване на разбирането на тайната и лъжата във времето на юношеската възраст. Основната предпоставка, от която се тръгва в изследването, е, че разбирането на тайната и лъжата претърпява прогресивно развитие. Самото изменение в разбирането е свързано с измененията в социалните отношения и значенията, с които се откриват на детето, както и с измененията в социокогнитивните структури. Така очертана, целта задава и логиката на изследването.

Целта на настоящото изследване е да установи разбирането на юношите за психологическите конструи тайна и лъжа.

Дисертационното изследване е конструирано в две взаимно свързани части. Първата част е теоретична и разглежда тайната и лъжата в два плана – интерперсонален и интраперсонален план, което очертава и противоречивостта на тези феномени и техните различни форми на проява. Освен това е представен и концептуален модел на тайната и

лъжата, в който са разкрити съдържателните характеристики на тези феномени. Втората част е емпирична и съдържа задачите, хипотезите и методиката на изследването. При изграждането на самата методика на изследването на тайната и лъжата е използвана традицията на изследването на социоморалното мислене.

Първа глава представя теоретичен анализ на конструктите тайна и лъжа. Тайната и лъжата са разгледани в три измерения: *в контекста на интерперсоналните отношения, в контекста на интраперсоналните отношения и в контекста на изследването на моралното мислене*. Обсъдени са различните разбирания върху изследваните конструкти. Обсъдени са също и изследванията, които откриват възрастови и полови различия в разбирането за тайната и лъжата.

Втора глава представя концептуализация на конструктите. Тайната и лъжата са разгледани като процеси и като резултати. Обособени са когнитивните и мотивационните измерения на тайната и лъжата и е представена класификация на видовете тайни и лъжи с техните последици върху междуличностните отношения.

Трета глава представя съдържанието на емпиричното изследване – цел, задачи, хипотези и методика на изследването, статистическите анализи, обсъжданията и изводите.

ПЪРВА ГЛАВА.

АНАЛИЗ НА КОНСТРУКТИТЕ ТАЙНА И ЛЪЖА

Първа глава разглежда тайната и лъжата в три контекста, които са конститутивни за тяхното осмисляне и операционализиране. Това са интерперсоналният контекст, интраперсоналният контекст и социоморалният контекст.

1. Тайната и лъжата в контекста на интерперсоналните отношения

Интерперсоналният контекст представя генезиса на тайната и лъжата в зависимост от съдържателните изменения в междуличностните отношения. Проучванията, които препращат към идеите на Jean Piaget и Harry Sullivan, очертават измененията в междуличностните отношения в траекторията на развитието. Във времето на юношеството измененията в междуличностните отношения засягат очакванията, идеалите и смисъла, с който се откриват на съзнанието. В тази възраст съществено значение придобиват отношенията с връстниците, които се превръщат в източник на позитивни преживявания, на утвърждаване и изграждане на собствената идентичност. Отношенията с връстниците са натоварени с различни очаквания и смисъл. Започват да се свързват с изисквания за вярност, посветеност, честност, загриженост, възможност за генериране на позитивни преживявания и споделяне на съкровени и значими неща. В тази възраст особено значение придобиват приятелските и интимните отношения (Bagwell & Schmidt, 2011). Промяната в съдържанието и смисъла на отношенията с връстниците задава и сензитивността към тайната и лъжата. Тези феномени се оценяват и преживяват в контекста на самите отношения. Тайната и лъжата придобиват смисъл чрез поддържането на самите отношения и преодоляването на разрывите в тези отношения. Интерперсоналният контекст очертава зависимостта на тайната и лъжата от значимостта на самото отношение, както и силата на преживяванията и разбиранията, свързани с тайната и лъжата.

2. Тайната и лъжата в контекста на интраперсоналните отношения

Интраперсоналният контекст представя тайната и лъжата в зависимост от развитието на Аза. Генезисът на тайната е свързан с разбирането за собствения Аз, което открива осъзнаването на различията между частен и публичен живот, между противопоставянията Аз за себе си и Аз за пред другите, между съдържания, които са достойни

за уважение, и такива, които не са достойни за уважение, между истински и неистински Аз.

Преживяванията на съдържанията на собствения Аз, които се откриват като заплашителни за самоуважението или в противоречие с интенциите към самоутвърждаване пред другите, откриват значението на тайната и лъжата. Тайната и лъжата се откриват като способности за съхраняване на консистентността на собствения Аз.

Според Swan (1983) ние имаме силна необходимост от вътрешна консистентност. Тази консистентност насочва чувствителността към начина, по който представяме себе си пред другите във времето. Понеже осъзнаваме, че голяма част от собствените ни действия не са в съответствие с истинския ни Аз, ние можем да ги запазим в тайна или да премълчим истината за това, което сме, което сме извършили.

3. Тайната и лъжата в контекста на социоморалното мислене

В една историческа традиция, която препраща към идеите на Piaget и Kohlberg, лъжата и тайната се разглеждат като социоморални феномени. В това пространство тайната и лъжата се осмислят чрез измененията в социоморалното мислене. Обособените от Piaget и Kohlberg стадии в развитието на моралното мислене задават рамката при осмислянето на разбирането на лъжата и тайната. Самото разбиране е положено като основа за осмисляне на мотивите и преживяванията, свързани с тайната и лъжата.

Настоящото изследване проследява разбирането на тайната и лъжата, като обединява идеите на Kohlberg с идеите на Turiel, Smetana и Nucci. Така самото разбиране се оказва зависимо не само от равнището на развитието на когнитивните структури, но и от възможността за различното отнасяне на тайната и лъжата към отделните области – социоконвенционална или морална.

Теоретичните анализи откриват тайната и лъжата в обвързаността както с измененията в отношенията на Аза с другите, така и с измененията в самия Аз. Тайната и лъжата придобиват значимост, когато детето осъзнае противоречивостта на съдържанията на собствения Аз и тяхното отражение върху самоутвърждаването и когато отношенията с връстниците започнат да се натоварват с очаквания, обединени около верността, отдадеността, честността, загрижеността, възможността за споделяне на значими преживявания. Обикновено тази промяна се открива най-силно в юношеската възраст, което придава и особена значимост на разбирането и преживяването на тайната и лъжата.

ВТОРА ГЛАВА.
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ НА КОНСТРУКТИТЕ
ТАЙНА И ЛЪЖА

Тази глава разглежда тайната и лъжата като процес и като резултат, като отчита интерперсоналния и интраперсоналния контекст.

1. Тайната и лъжата като процеси

Процесуалният план на тайната и лъжата е разгледан на когнитивно и мотивационно равнище.

На когнитивно равнище тайната и лъжата са представени чрез две групи когнитивни процеси:

- Процеси, свързани с разбирането за самите понятия тайна и лъжа, на последиците както върху собствения Аз, така и върху отношението на Аза с другите;
- Процеси, свързани с разграничаване на различните видове Азове в структурата на Аза: на публичен и частен Аз, на Аз за себе си и Аз за пред другите, и с разбирането на ефектите от лъжата и от разкриването на тайната върху уязвимостта и уникалността на собствения Аз.

На мотивационно равнище тайната и лъжата са представени чрез влиянието на различни мотиви и преследвани цели за откриване или скриване на тайната, както и за изричане или не на лъжа.

Обособени са две групи мотиви:

- мотиви, свързани със запазване на тайната, което е подтикнато от стремежа да се създаде неповторимост на връзката;
- мотиви, свързани с откриване на тайната, което е подтикнато от стремежа да се разруши неповторимостта на връзката или самата връзка.

Мотивите за изричане на лъжа могат да бъдат обобщени в две групи:

- егоистични – които отразяват стремеж към задоволяване на лични цели;
- алтруистични – които отразяват загриженост за другия и неговите преживявания.

2. Тайната и лъжата като резултати

Резултативният план е разгледан чрез последиците и преживяването на последиците от тайната и лъжата както върху собствения Аз, така и върху отношението на Аза с другите.

Силата на последиците зависи от:

- значимостта на самото отношение, степента на близост, преживяването на уникалността на отношението;
- наличието на интенция да се излъже или да се скрие истината или да се открие тайната;
- преживяването на нараняването и предателството, което е следствие от лъжата и откриването на тайната;
- антиципирането на възможността да се изпитат емоции като вина, срам, разочарование, болка;
- разбиранията върху опозицията истина – неистина, позволено – непозволено, отговорност – неотговорност за собствените действия, свързани с лъжата и тайната.

Последиците могат да бъдат позитивни или негативни. Позитивните последици се свързват с мотиви, насочени към запазване на достойнството, към предпазване от разочарования и нараняване, към спестяване на болката поради откриването на истината, към запазване на отношенията. Негативните последици се свързват с опита да се навреди на отношенията, да се злепостави, да се нарани, да се срина самоуважението на другия или да се запази собственото самоуважение, да се възползвам користоно от другия, да се отнеме уникалността на отношението. Последствията от лъжата и откриването на тайната са емоционални, когнитивни и поведенчески.

3. Видове тайни и лъжи

Теоретичният анализ представя типология на тайната и лъжата, което е свързано и с изследването на самото разбиране на тези феномени в юношеската възраст. Обособяването на видовете тайни и лъжи е основано на съдържателни и интенционални критерии.

Според *съдържанието* си тайните биват:

- персонални;
- интерперсонални, отнасящи се до друг(и) индивид(и);
- семейни тайни;
- тайни, доверени от друг човек.

Според *съдържанието* си лъжите биват:

- за чувства;
- за постижения и знания;
- за действия и планове;
- за факти и притежания.

Според *насочеността* си лъжите биват:

- благородни (бели) лъжи;
- егоистични лъжи.

Според своя *тип* лъжите биват:

- пълни лъжи – това са тези лъжи, които изцяло се различават от истината;
- преувеличаване – това са тези лъжи, в които се преувеличават или омаловажават определени факти или събития;
- неуловими лъжи – това са тези лъжи, в които се избягва споменаването на определени детайли, като се казва буквално истината.

ТРЕТА ГЛАВА.
ПОСТАНОВКА, РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗИ
ОТ ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ РАЗБИРАНЕТО
ЗА ТАЙНАТА И ЛЪЖАТА В ЮНОШЕСКАТА ВЪЗРАСТ

1. Цел на емпиричното изследване

Целта на настоящото изследване е да проучи разбирането за тайната и лъжата в юношеска възраст.

Изследването обхваща юноши на възраст между 14 и 20 години. Този период е особено важен поради настъпващите трансформации в мисленето, изразяващи се в способността за осмисляне на явленията от повече от една перспектива, както и изострената чувствителност по отношение на създаваните приятелства и връзки с връстниците. Юношите имат натрупан социален, емоционален и когнитивен опит, позволяващ им да разпознават и поддържат смислови съдържания в отношенията си с другите.

2. Обект на емпиричното изследване

Извадката на настоящото изследване се състои от 1195 лица на възраст между 14 и 20 години. По-голямата част от тях са ученици в четири езикови гимназии в град Пловдив, а другата са студенти в първи курс на обучение в две висши учебни заведения, също намиращи се в град Пловдив. Броят на коректно попълнените бланки е **848**. Броят на момчетата е 324, а на момичетата – 524. Средната възраст на участниците е **16,5** години. Средната възраст на момчетата е 16,7 години, а на момичетата – 16,2 години.

3. Предмет на емпиричното изследване

Предметът на емпиричното изследване е разбирането на юношите за понятията тайна и лъжа.

4. Задачи на емпиричното изследване

Във връзка с целта и предмета на изследването са формулирани следните задачи:

- Да се установи какво е равнището на разбиране на понятията тайна и лъжа;
- Да се установи съществуват ли възрастови и полови различия в разбирането за тайната и лъжата;
- Да се установи дали разбирането за тайната и лъжата обхваща интерперсоналното и интраперсоналното измерение ;

- Да се установи дали в разбирането се разграничават различни видове тайни и лъжи;
- Да се установи дали разбирането за тайната и лъжата обхваща характеристиките мотиви, интенции, последици за Аза и за другите.

5. Хипотези на емпиричното изследване

Хипотеза 1: Допуска се, че разбирането за тайната и лъжата в юношеска възраст е многомерно – обхваща интенции, мотиви и последици.

Хипотеза 2: Допуска се, че съществуват индивидуални и полови различия в разбирането за конструктите тайна и лъжа в юношеска възраст.

Хипотеза 3: Допуска се, че разбирането за тайната и лъжата обхваща интерперсоналните и интраперсоналните измерения.

Хипотеза 4: Допуска се, че в разбирането се откриват различия в оправдаването на различни видове тайни и лъжи.

Хипотеза 5: Допуска се, че разбирането за тайната и лъжата в юношеска възраст е обвързано с осмисляне на последиците не само за Аза, но и за другите.

6. Дизайн на емпиричното изследване

6.1. Методика на изследването

Методиката на изследването включва кратки истории, в които са представени реални ситуации. Самите истории са конструирани върху основата на варирането на трите характеристики: *мотивация, ефективност, връзка между степен на близост и нанесена вреда*. Мотивацията за изричане на лъжа и за запазване на тайна е проследена чрез степента на типичност на всяка история за изследваните лица, степента ѝ по близост до реалното поведение на изследваните лица, както и оценката им по степен на негативност на историите. Изследваните мотиви са: (1) изричане на неистинно твърдение без намерение да се заблуди някого; (2) изричане на лъжа с цел лично облагодетелстване с материална вещ; (3) изричане на лъжа с цел спечелване на благоволение и приятелство; (4) изричане на лъжа с цел постигане на успех, самоутвърждаване, усещане за значимост; (5) изричане на лъжа с цел zlepоставяне на другия, отнемане на предимството му; (6) изричане на лъжа с цел отмъщение, изпитване на завист към другия; (7) изричане на благородна лъжа, за да не бъде другият наранен; (8) изричане на лъжа с цел запазване на тайна. Мотивите за запазване на тайна

следват същата линия на последователност, като са премахнати седмият и осмият мотив, а първият мотив е запазване на доверена тайна, за да се съхрани близостта в отношенията.

Изследвани са емоционалните последици като резултат на разбирането на юношите за тайната и лъжата.

6.2. Организация на емпиричното изследване

Настоящото изследване е проведено в периода 2014 – 2015 г. В продължение на един учебен час учениците отбелязват отговорите си върху бланките, на които са представени историите за тайната и лъжата.

6.3. Методи за статистическа обработка и анализ на емпиричните данни

Данните от емпиричното изследване са обработени с помощта на статистическата програма STATISTICA7 както на описателно равнище като честотни разпределения, така и чрез дисперсионен анализ (ANOVA) за статистическа проверка на хипотези за влияние на независими фактори върху зависими променливи.

Резултатите от настоящото изследване са изложени в 102 фигури и 83 таблици (таблиците са представени в приложението).

7. Резултати от емпиричното изследване върху разбирането за тайната и лъжата в юношеска възраст

7.1. Анализ на резултатите от осемте истории за лъжата и шестте истории за тайната

Резултати с включване на историите за лъжата и тайната като един независим фактор с осем /шест/ равнища

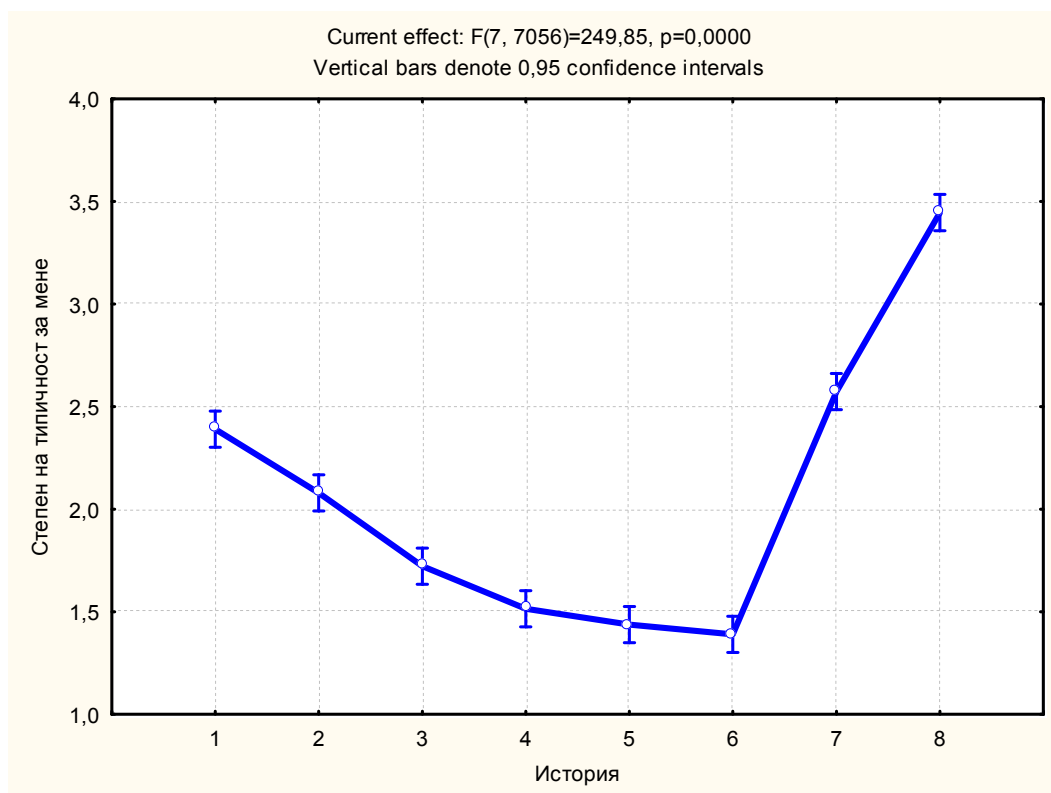
Емпиричните данни в този случай са организирани по смесен междугрупов и вътрешногрупов факторен план от типа $8 \times 3 \times 2 (6 \times 3 \times 2)$, включващ независимите фактори „истории за лъжа“ и „истории за тайна“ с осем (шест) равнища (осемте различни истории за лъжа и шестте за тайна), „възрастова група“ с три равнища (14 – 16-годишни, 17 – 18-годишни и 19 – 20-годишни) и „пол“ с две равнища (момичета и момчета), а като зависими променливи са взети оценките по степен на типичност на историята за изследваните лица, ранговете по близост на историята до поведението на изследваните лица и ранговете по негативност на историята. Типовият факторен план за тази организация на емпиричните данни е даден на таблицата по-долу. Той се използва без промяна за всяка една от трите зависими променливи поотделно.

Фактор „история“	Фактор „възрастова група“	Фактор „пол“
1	14 – 16 годишни	момичета
		момчета
	17 – 18 годишни	момичета
		момчета
	19 – 20 годишни	момичета
		момчета
2	14 – 16 годишни	момичета
		момчета
	17 – 18 годишни	момичета
		момчета
	19 – 20 годишни	момичета
		момчета
3	14 – 16 годишни	момичета
		момчета
	17 – 18 годишни	момичета
		момчета
	19 – 20 годишни	момичета
		момчета
4	14 – 16 годишни	момичета
		момчета
	17 – 18 годишни	момичета
		момчета
	19 – 20 годишни	момичета
		момчета
5	14 – 16 годишни	момичета
		момчета
	17 – 18 годишни	момичета
		момчета
	19 – 20 годишни	момичета
		момчета
6	14 – 16 годишни	момичета
		момчета
	17 – 18 годишни	момичета
		момчета
	19 – 20 годишни	момичета
		момичета

7	14 – 16 годишни	момичета
		момчета
	17 – 18 годишни	момичета
		момчета
	19 – 20 годишни	момичета
		момчета
8	14 – 16 годишни	момичета
		момчета
	17 – 18 годишни	момичета
		момчета
	19 – 20 годишни	момичета
		момчета

Емпиричните данни, организирани по трифакторни планове, се анализират чрез трифакторни дисперсионни анализи. Затова по-долу всички анализи са направени по трифакторен дисперсионен анализ.

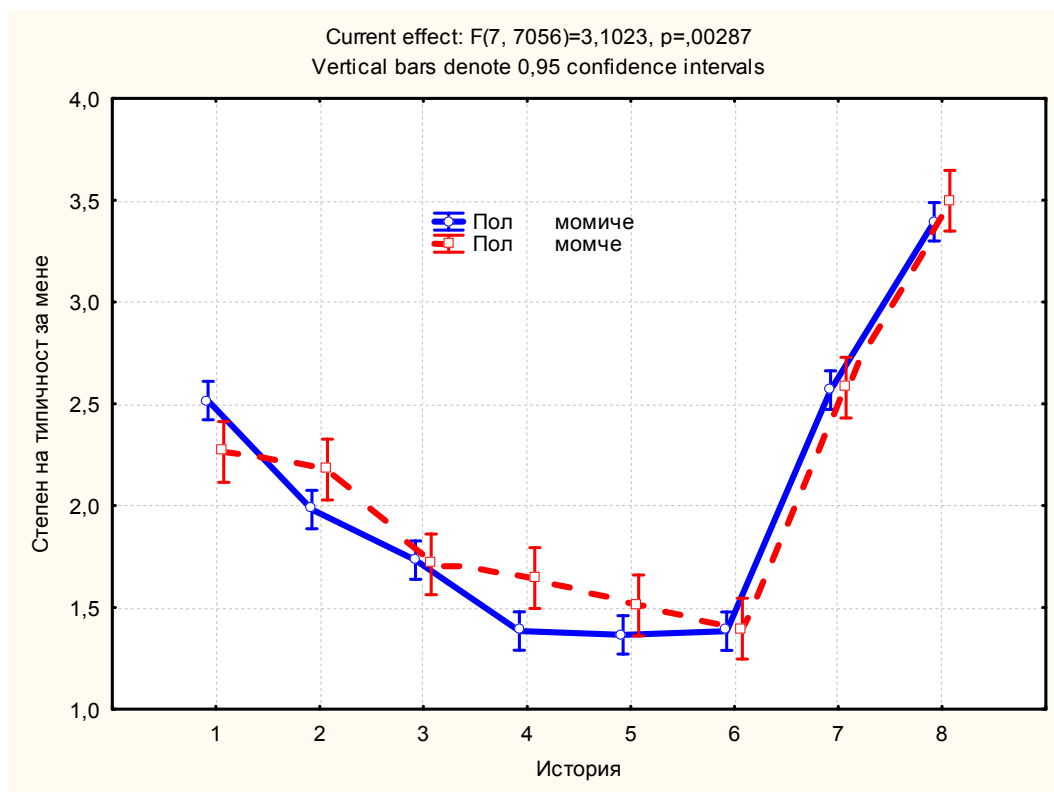
7.1.1. Степен на типичност на всяка от осемте истории за лъжата за изследваните лица

Фигура 1. Връзка на фактора „история“ и степен на типичност на историята за изследваните лица.

Нулевата хипотеза за липса на връзка между фактор „история“ и степента на типичност на историята за изследваните лица се отхвърля ($F = 249,85$; $p < 0,00001$). Приема се алтернативната хипотеза, че има връзка между тях. От Фиг. 1 става ясно, че изследваните лица посочват поведението на изричане на лъжа с основен мотив запазване на тайна като най-типично за тях. Разбирането за взаимовръзката между тези две психологически понятия се реализира в пространството на междуличностните отношения. В това пространство лицата посочват и немаловажната роля на т. нар. бели лъжи. Изричането на лъжа без интенция за навреждане е третото най-оправдавано поведение.

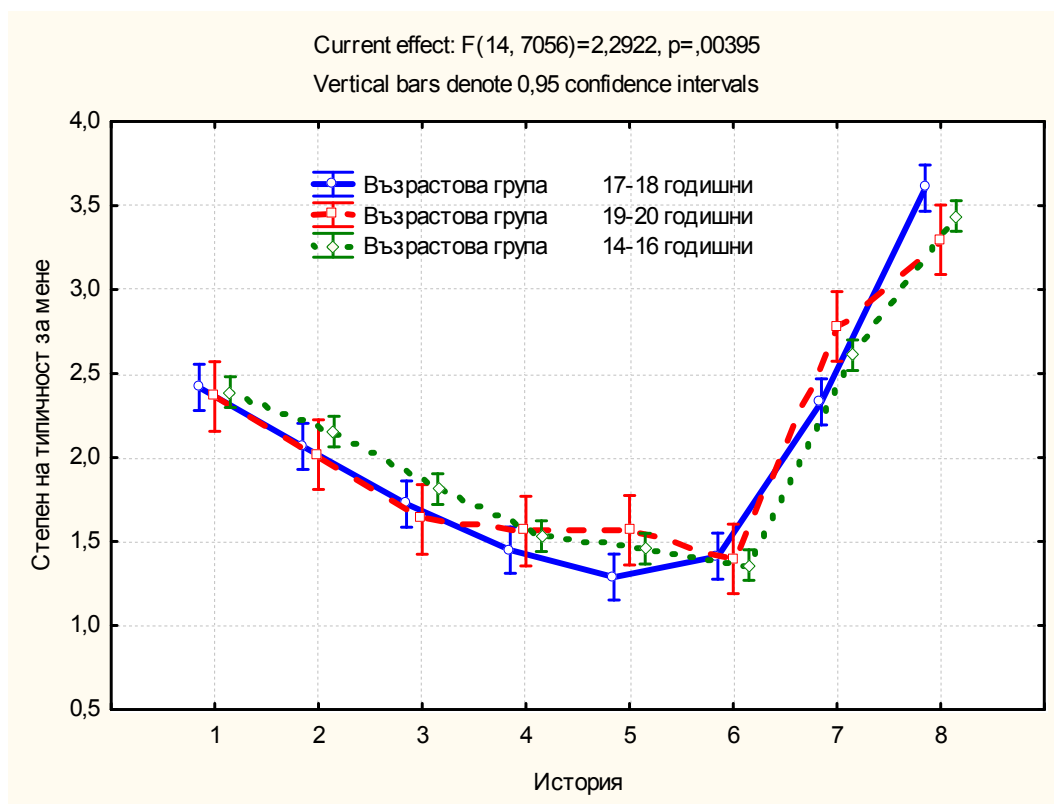
Егоистичните мотиви за изричане на лъжа (особено отмъщението, показано в История 6) са най-негативно оценени. Разбирането за лъжата като инструмент за zlepоставяне на другия и постигане на някакъв личен престиж са силно неодобряваните поведения.

Фигура 2. Връзка на взаимодействието между факторите „пол“ и „история“ и степента на типичност за изследваните лица.

Връзката на взаимодействието между факторите „пол“ и „история“ и степента на типичност за изследваните лица е статистически значима ($F = 3,10$; $p < 0,01$). Прави впечатление фактът, че егоистичните мотиви за изричане на лъжа са по-типични за лицата от мъжки пол, но най-неодобряваното поведение (с мотив за отмъщение), както и изричането на благородна лъжа и лъжа за запазване на

тайна имат по-голяма честота на проявление при лицата от женски пол. Моралната мотивация не би могла да бъде реализирана без загриженост за другия. Нагласата за помагане (или ненавреждане на другите) се потвърждава в настоящото изследване. Разбирането за сериозността на последиците от изречена лъжа оказва силно влияние върху решението за изричане на неистинно твърдение. Когато добродетелният човек убедено вярва в моралните категории, приложими към различни ситуации, това би могла да е мотивацията за действие. Половите различия не са статистически значими.

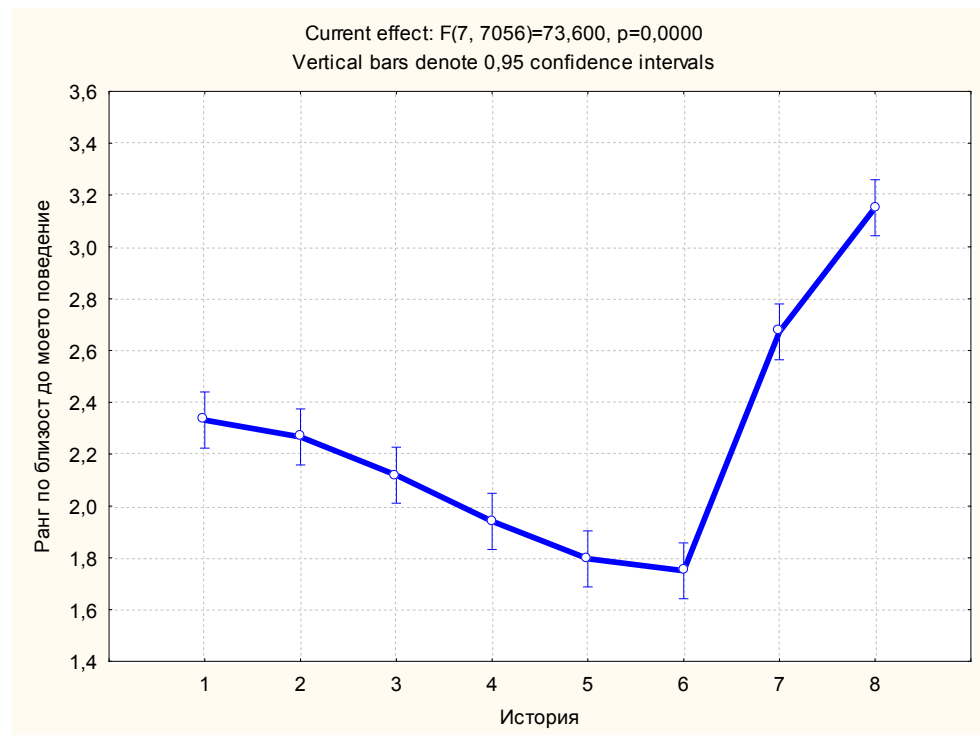
Фигура 3. Връзка на взаимодействието между факторите „възрастова група“ и „история“ и степента на типичност за изследваните лица.

Връзката на взаимодействието между факторите „възрастова група“ и „история“ и степента на типичност за изследваните лица е статистически значима ($F = 2,29; p < 0,01$). От резултатите, изобразени на Фиг. 3, става ясно, че факторът „възрастова група“ оказва влияние върху оценката за различните поведения, свързани с изричане на лъжа. Не би могло да се каже, че резултатите на която и да е от трите възрастови групи са силно разграничими от тези на останалите групи. Изричането на лъжа с цел запазване на тайна е най-характерно за лицата между 14 и 16 години, като те най-силно негативно оценяват използването на лъжата за постигане на отмъщение. Близки до тези

оценки са и дадените от другите две възрастови групи. Човешката способност за рационализация е свързана с конструирането на морална преценка така, както и с преценките при вземането на прагматични решения. Причинността на конкретното действие разкрива вътрешната подбуда. Връзката между тайната и лъжата би могла да е показател за развитие на разбирането за тези два психологически концепта. Осмислянето на възможност за задълбочаване в пространството на тайната чрез изричане на една, две или много лъжи е вече задълбочен анализ на собственото поведение, мисли и емоционално състояние.

Връзките на факторите „възрастова група“ и „пол“, както и другите видове взаимодействия, със степента на типичност на историята за изследваните лица не са статистически значими.

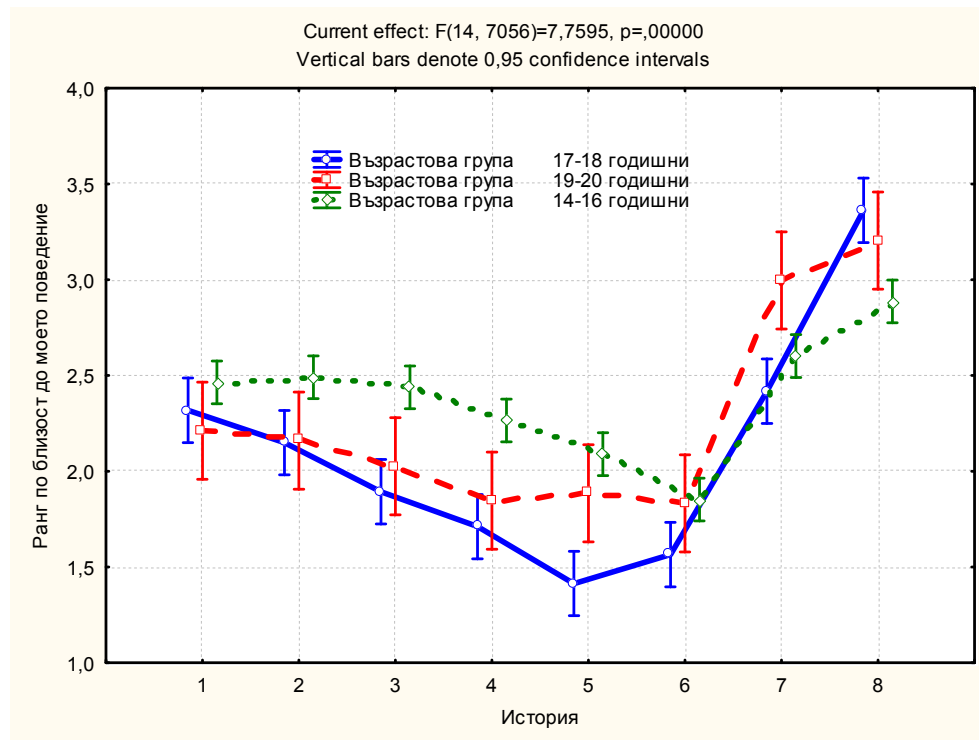
7.1.2. Ранг на историята по близост до поведението на изследваните лица

Фигура 4. Връзка на фактора „история“ и ранг на историята по близост до поведението на изследваните лица.

Нулевата хипотеза за липса на връзка между фактор „история“ и ранга на историята по близост до поведението на изследваните лица се отхвърля ($F = 73,60$; $p < 0,00001$). Приема се алтернативната хипотеза, че има връзка между тях. Данните, показани на Фиг. 1, отнасящи се до степента на типичност за поведението на изследваните лица, са близки с тези, показващи нагласата за подобно поведение

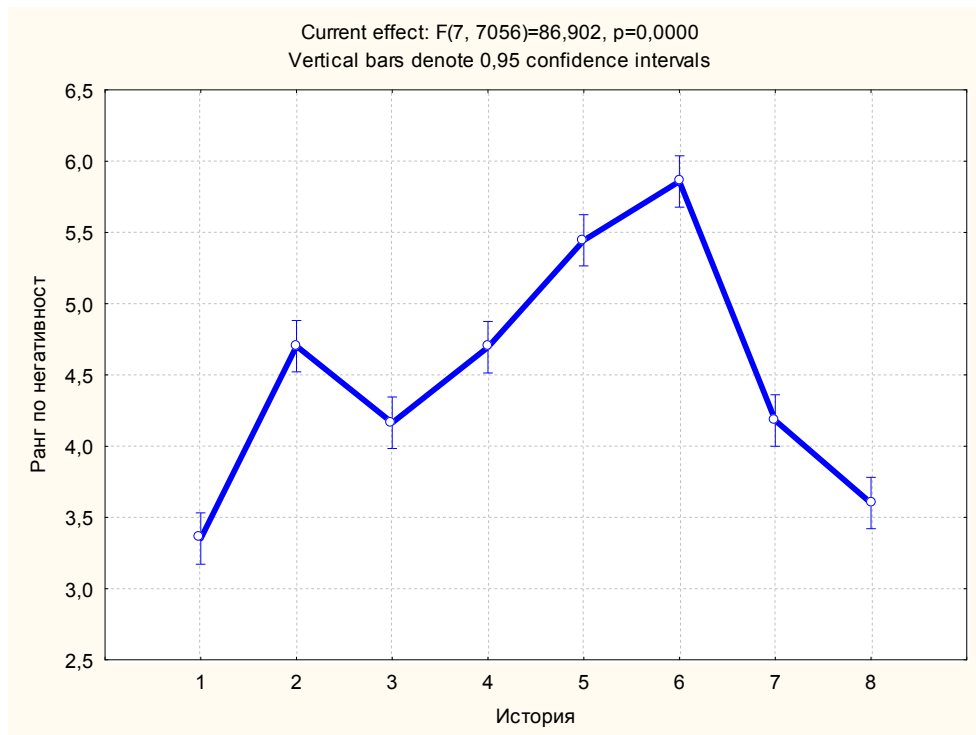
(вж. Фиг. 1). Би могло да се каже, че между нагласата за поведение на изричане на лъжа и самото поведение не съществува статистически значима разлика сред извадката в настоящото изследване. Перспективите за възможни действия разкриват разбирането за взаимовръзките между морално мислене и морално действие.

Фигура 5. Връзка на взаимодействието между факторите „възрастова група“ и „история“ с ранга на историята по близост до поведението на изследваните лица.

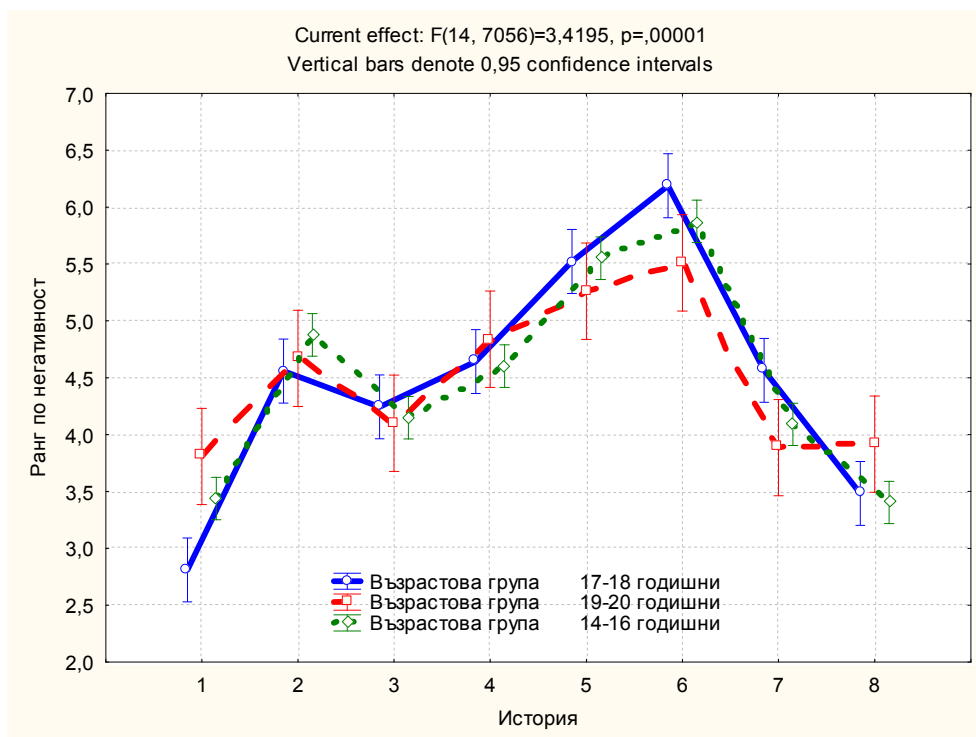
Нулевата хипотеза за липса на връзка между взаимодействието на факторите „възрастова група“ и „история“ с ранга на историята по близост до поведението на изследваните лица се отхвърля ($F = 7,76$; $p < 0,00001$). Приема се алтернативната хипотеза, че съществува връзка между тях. Поведението на изричане на лъжа с цел запазване на тайна е характерно най-вече за лицата от възрастовата група на 17 – 18-годишните и най-малко за тези от групата на 14 – 16-годишните. Впечатление прави фактът, че и при трите групи поведението на изричане на благородна лъжа има почти еднакво разпределение, т.е социоморалното разбиране за правилата, направляващи интеракциите, е вече развито в определена степен в юношеството. Идеята за ценността на благополучието на другия има водеща позиция в избора на проактивните действия на индивида.

7.1.3. Ранг по негативност на историята

Фигура 6. Връзка на фактора „история“ с ранга на историята по негативност.

Нулевата хипотеза за липса на връзка между фактор „история“ и ранга на историята по негативност се отхвърля ($F = 86,90$; $p < 0,00001$). Приема се алтернативната хипотеза, че има връзка между тях. От представените по-горе данни (Фиг. 1 и Фиг. 4) би могло да се направи заключението, че лъжата като инструмент за оказване на въздействие върху другите е негативно оценена и не е силно типична за изследваните лица. Изводът за моралната оценка би могъл да бъде извлечен от категоризирането на осемте истории по степен на негативност. От Фиг. 6 е видно, че изричането на лъжа с цел запазване на тайна, изричането на благородна лъжа, както и заблудата без интенция за навреждане, изследваните лица поставят в „положителния“ край на континуума на оценяване на лъжата.

Фигура 7. Връзка на взаимодействието между факторите „история“ и „възрастова група“ с ранга на историята по негативност.

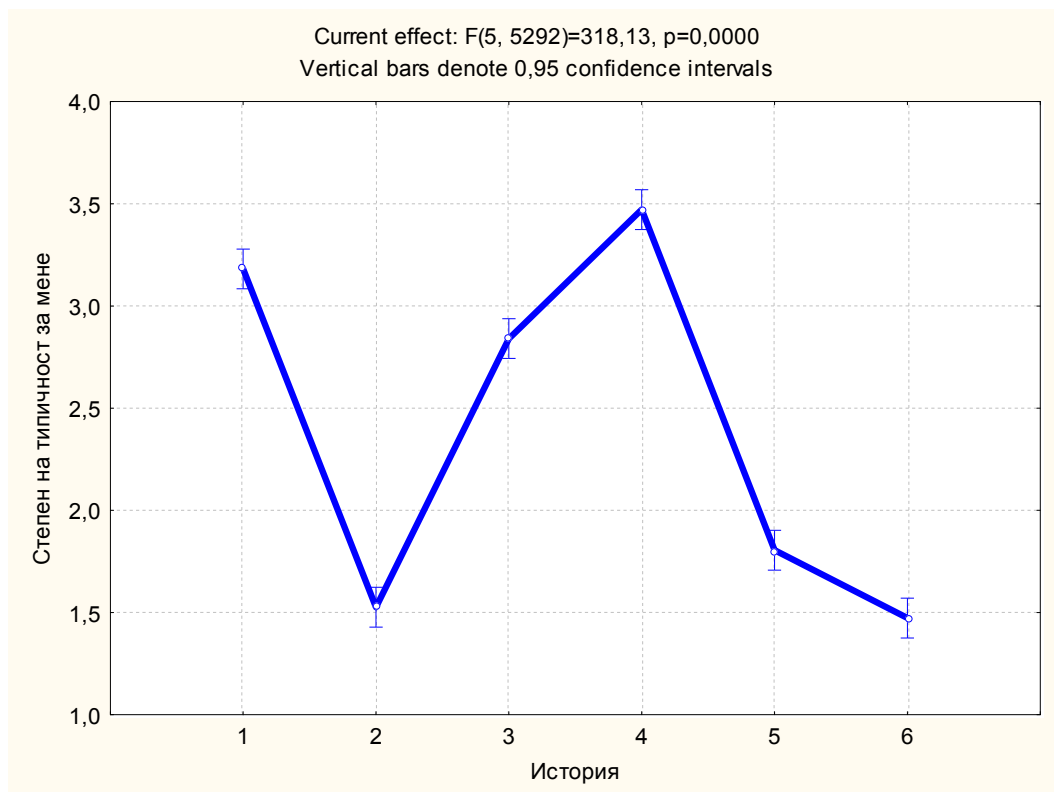
Нулевата хипотеза за липса на връзка между взаимодействието на факторите „история“ и „възрастова група“ с ранга на историята по негативност се отхвърля ($F = 3,42; p < 0,00001$). Приема се алтернативната хипотеза, че има връзка между тях. От взаимодействието между тези две независими променливи, представено на Фиг. 7, става ясно, че резултатите относно най-силно одобряваното поведение, както и най-силно нехаресваното поведение, са проявени особено във възрастовата група на 17 – 18-годишните изследвани лица. Този резултат би могъл да бъде обяснен с особеностите, настъпващи в края на юношеството, когато се променят ролите и задачите на юношите, както и се засилва способността за рефлексивно, хипотетико-дедуктивно мислене. Тези резултати почти се припокриват с изявените при 19 – 20-годишните лица.

Връзките на факторите „възрастова група“ и „пол“ с ранга на историята по негативност не са статистически значими.

Потвърждава се закономерността, че в разбирането за дадено неистинно твърдение като лъжа интенцията за нанасяне на вреда е основният белег, легитимиращ избора за /не/съзнателна заблуда на някого друг. Разбирането за казването на истината и изричането на лъжа е

свързано със степента на влияние на моралните правила върху личността. Разграничаването на лъжата от грешката показва перспективата на разглеждане на лъжата като социален феномен, заемащ особено място в междуличностните интеракции и моралните преценки. Развитието на социално-познавателните умения при децата е свързано с разбирането за измамата и за по-конкретната категория, каквато именно е лъжата.

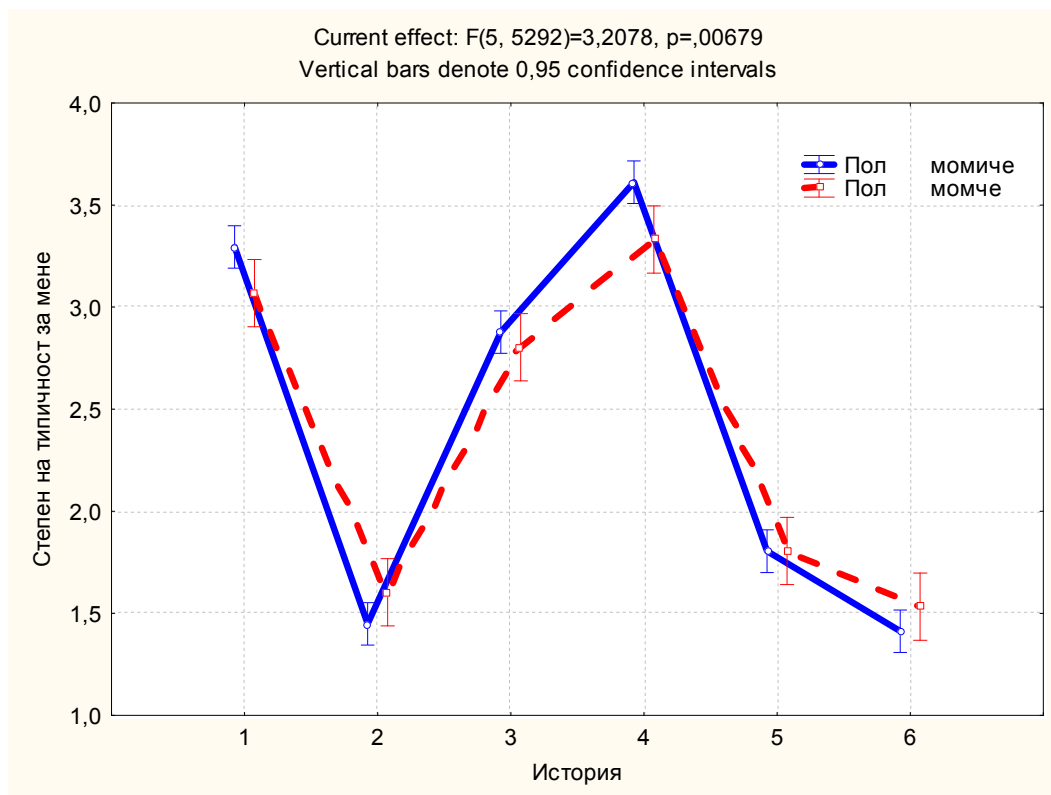
7.1.4. Степен на типичност на всяка от шестте истории за тайната за изследваните лица

Фигура 8. Връзка на фактора „история“ и степен на типичност на историята за изследваните лица.

Нулевата хипотеза за липса на връзка между фактор „история“ и степента на типичност на историята за изследваните лица се отхвърля ($F = 318,85$; $p < 0,00001$). Приема се алтернативната хипотеза, че има връзка между тях. Като най-типично за себе си изследваните лица определят запазването на тайна с цел постигане на успех, самоутвърждаване, постигане на усещане за значимост и популярност, след което водещ мотив е запазване на доверена тайна, а най-негативно оценяват пазенето на тайна с цел отмъщение на някого друго поради изпитване на завист към него, както и с цел лично благодетелстване, придо-

биване на материална вещ. Мотивите за запазване на тайна, които биват положително оценени, са свързани с отчитане на позицията на другия, приемането и допускането му в личното пространство на тайната. По този начин неизвестното придобива значение не само за „притежателя“ на тайната, но и за индивида, който следва да я запази.

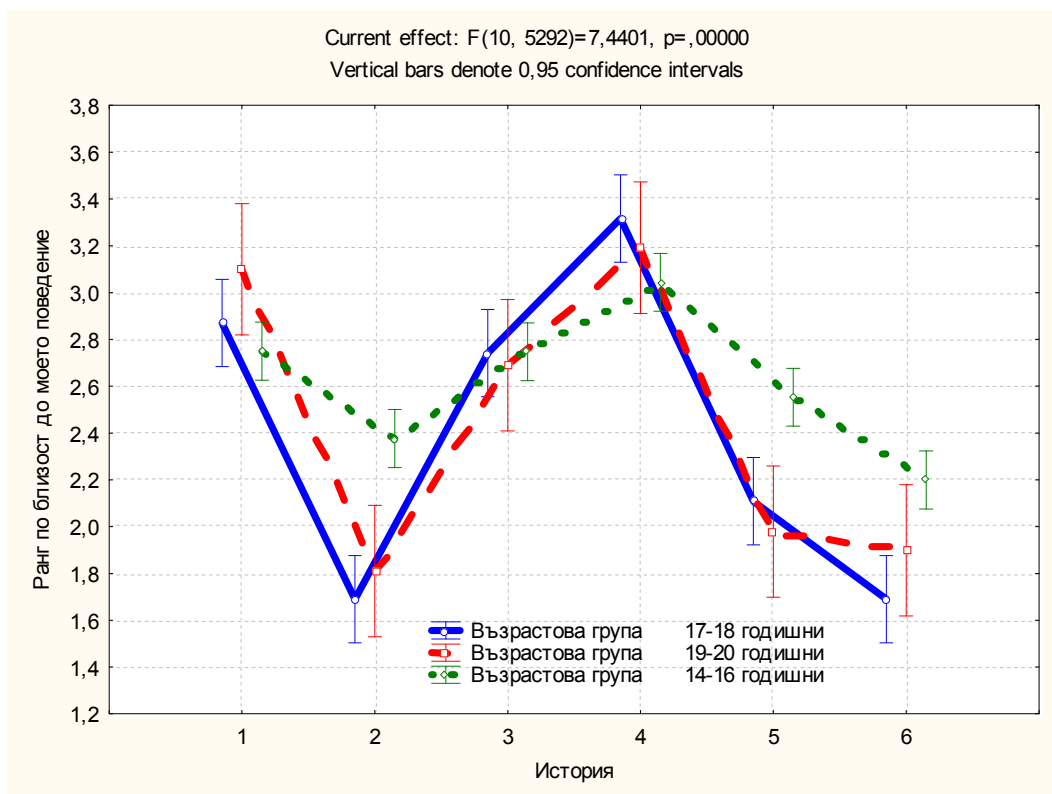

Фигура 9. Връзка на взаимодействието между факторите „пол“ и „история“ и степента на типичност за изследваните лица.

Връзката на взаимодействието между факторите „пол“ и „история“ и степента на типичност за изследваните лица е статистически значима ($F = 3,20$; $p < 0,01$). От данните, представени на Фиг. 9, става ясно, че лицата от женски пол приписват по-силни позитивни или негативни оценки за степента на типичност на всяка от историите. В разбирането за тайната тя обхваща континуум от преживявания на Аза, смисли, които създават реалности и подчертават разбирането за моралността.

Връзките на факторите „възрастова група“ и „пол“, както и другите видове взаимодействия със степента на типичност на историята за изследваните лица, не са статистически значими.

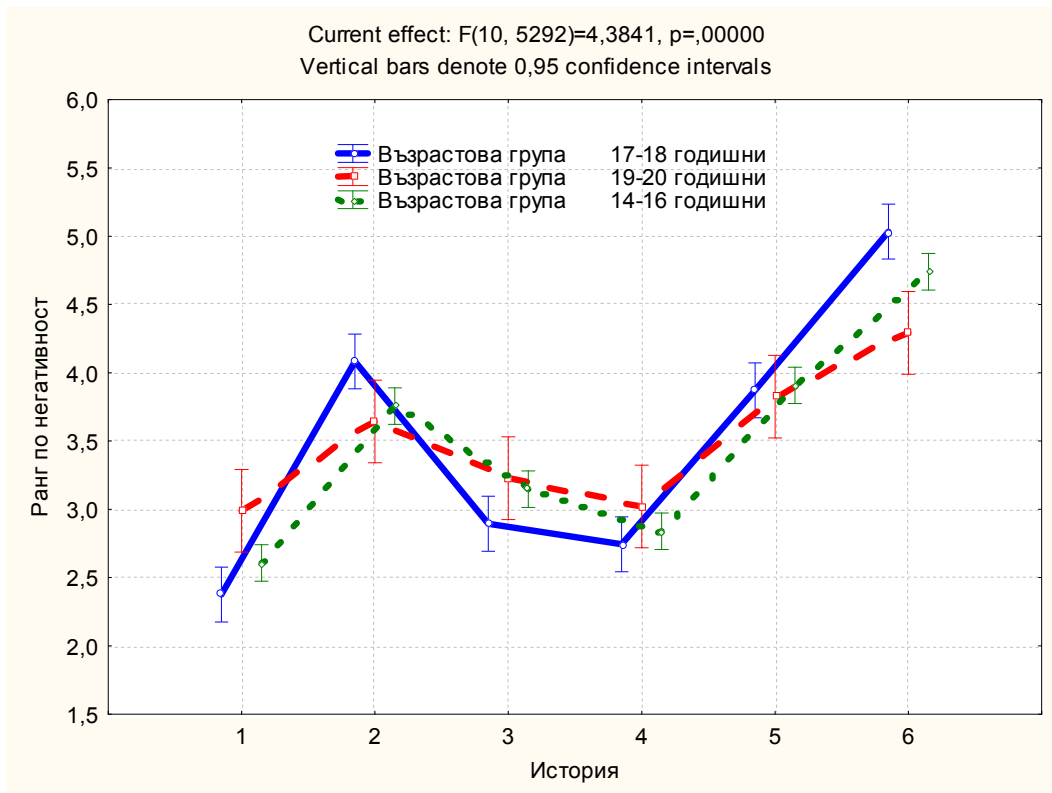
7.1.5. Ранг на историята по близост до поведението на изследваните лица

Фигура 10. Връзка на взаимодействието между факторите „възрастова група“ и „история“ с ранга на историята по близост до поведението на изследваните лица.

Нулевата хипотеза за липса на връзка между взаимодействието на факторите „възрастова група“ и „история“ с ранга на историята по близост до поведението на изследваните лица се отхвърля ($F = 7,44$; $p < 0,00001$). Приема се алтернативната хипотеза, че има връзка между тях. От данните за тройното взаимодействие на факторите става ясно, че изследваните лица от групата на 17 – 18-годишните дават най-положителните и най-отрицателните нива на оценяването на близостта на хипотетичната история до поведението им, а тези на 14 – 16-годишните – най-ниските. Разбирането за връзките между емоции, когници и действия е основа за осмисляне на тайната като условие за самоподдържане и самозащита.

7.1.6. Ранг по негативност на историята

Фигура 11. Връзка на взаимодействието между факторите „история“ и „възрастова група“ с ранга на историята по негативност.

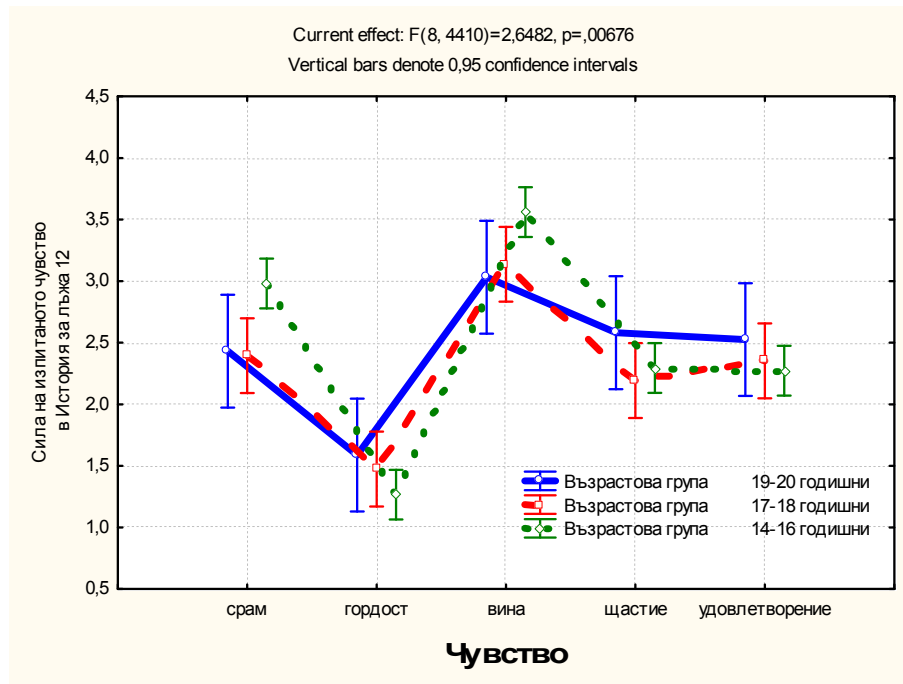
Нулевата хипотеза за липса на връзка между взаимодействието на факторите „история“ и „възрастова група“ с ранга на историята по негативност се отхвърля ($F = 4,38; p < 0,00001$). Приема се алтернативната хипотеза, че има връзка между тях. От данните за възрастовите измерения на моралната преценка, свързана с използването на тайната като инструмент за постигане на психологически и материални стремежи, става ясно, че отговорите отново на лицата от групата на 17 – 18-годишните са в двата края на континуума на позитивно и негативно. Отговорите на лицата в тази възраст показват най-силно одобряваните и най-силно неодобряваните поведения. Резултатите по отношение на останалите две възрастови групи не са статистически значими. Горезложеното би могло да бъде интерпретирано с оглед на няколко базови постижения в областта на моралното развитие, а именно:

- способност за разбиране и приемане на другия;
- способност за разграничаване на смисловия пласт на взаимоотношенията;
- способност за емпатизиране.

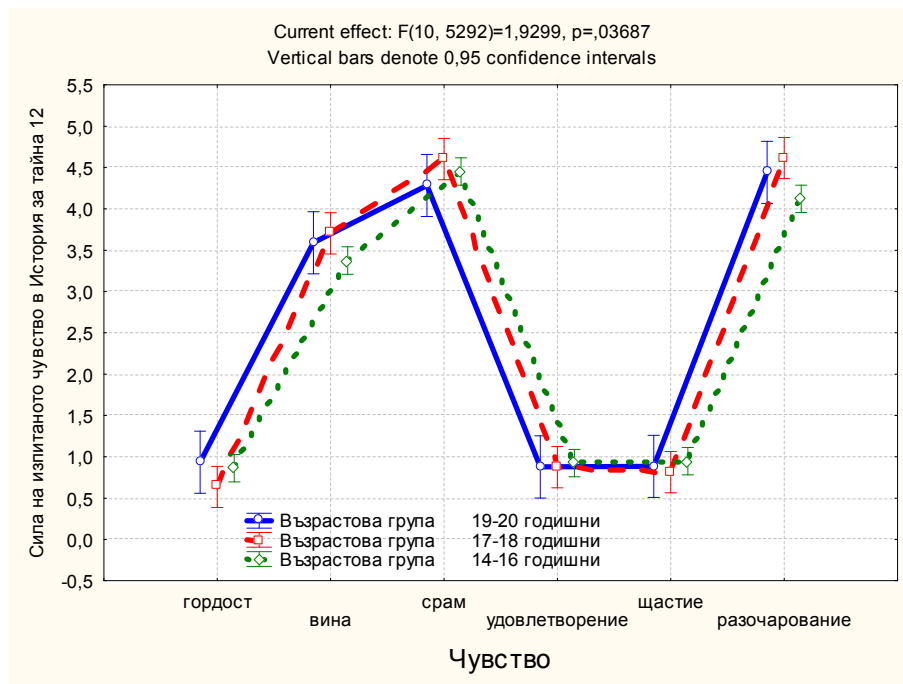
7.2. Анализ на резултатите по степен на ефективност на тайната и лъжата

В настоящото емпирично изследване степента на ефективност на тайната и лъжата е проучена чрез казус, в който са изброени различни алтернативи. Те могат да бъдат обобщени по следния начин: участниците могат да избират между честно поведение и запазване на тайна, когато такова е желанието на притежателя на тайната, или използването на тайната и лъжата като инструменти за постигане на желана цел. В изследването не са открити значими възрастови различия по отношение на осмислянето на лъжата чрез последиците за Аза и за другите. Половите различия са свързани с това, че момичетата отчитат негативни емоционални последици от избора на нечестно поведение спрямо другите в по-голяма степен от момчетата. Разбирането за нечестното поведение се базира на връзката между мотив и последици. В пространството на приятелските отношения в юношеската възраст нечестността, по-конкретно лъжата, са белези за прекратяване на близостта и доверието (изборът на честно поведение в конкретната зададена ситуация е преобладаващият сред всички изследвани лица). В рамката на разбирането за нечестността (в частност лъжата) юношите в настоящото изследване включват компоненти като честност, доверие, близост, нанасяне на вреда. Тази рамка посочва перспективата на многомерността в разбирането за лъжата. В контекста на интерперсоналността разбирането за позитивните последици от тайната юношите свързват със запазването ѝ като израз на преданост и вярност в създадените отношения. Осмислянето на различните мотиви за разкриването чрез последиците за другите изследваните лица свързват с негативни последици.

7.3. Анализ на резултатите по степен на близост в отношенията и сила на нанесената вреда

Фигура 13. Влияние на взаимодействието между факторите „чувство“ и „възрастова група“ върху силата на преживяваното чувство в история за лъжа с еднаква степен на вреда в близки и случайни контакти.

Фигура 12. Влияние на взаимодействието между факторите „чувство“ и „възрастова група“ върху силата на изпитваното чувство в история за тайна с еднаква степен на вреда в близки и случайни контакти.

Влиянието на взаимодействието между факторите „чувство“ и „възрастова група“ върху силата на изпитваното чувство в историята за тайна, в която сериозността на последиците е еднаква в различните типове отношения, е статистически значимо ($F = 1,93$; $p < 0,05$). Най-високите нива на преживяване на срам, разочарование и вина се отнасят най-вече за възрастовата група на 17 – 18-годишните изследвани лица, а най-ниските – за групата на 14 – 16-годишните (с изключение на нивата на преживяване на вина). Пазенето на тайна обикновено се свързва със значими за индивидите причини. Предположенията за евентуалните последици също са фактор при вземането на решение за запазване или разкриване на дадена тайна. Близостта в междуличностните интеракции не е значим фактор (според настоящото изследване) за моралната оценка. Понякога дори в близките взаимоотношения е възможно неточно разбиране за емоциите на другите, за степента на важност на ситуацията и тайната за тях. Понякога преценките на хората се влияят от „позитивни илюзии“ (Hall & Taylor, 1976; Murray, Holmes & Griffin, 1996).

Влиянието на останалите взаимодействия между факторите не е статистически значимо.

Разбирането на юношите за тайните и лъжите чрез осмисляне на последиците от тях е свързано с оценяване на различни фактори. Един от тези фактори е степента на близост в отношенията (близки или случайни контакти). Тук ясно се обособява и концептуализирането на видовете изречени лъжи, както и на различните ситуации, изискващи запазване или разкриване на тайна. Настоящото изследване открива, че не близостта е значимият фактор, определящ преценката за изричане на лъжа или запазване на тайна, а последиците – степента на нанесена вреда на другите. Възрастово обусловените промени са свързани с разбирането за последиците от изречена лъжа. 14 – 16-годишните изследвани лица приписват силно негативни емоционални последици от нечестно поведение спрямо другите. Обратното важи за лицата в края на юношеството и прехода към зрелостта. Половите различия, свързани с разбирането за нечестността, се откриват в приписването на положителни последици от момчетата от избора на нечестно поведение. Разбирането на нечестното поведение от момичетата се основава на интерпретирането му чрез негативни емоционални последици.

8. Изводи и обобщения

Анализите на резултатите от емпиричното изследване дават основание да бъдат направени следните обобщения: Разбирането за тайната и лъжата в юношеска възраст претърпява трансформации, изразяващи се в осмислянето им от повече перспективи. Мотивите за изричане на лъжа и за запазване или разкриване на тайна са съобразени с разбирането на юношите за приятелските взаимоотношения – тайната и лъжата са мощен инструмент за управление на впечатленията, те са свързани със стремежа към приемане и създаване на нови приятелства. Обособяването на уникалното пространство на интимност и близост чрез приятелските отношения се осъществява чрез пазенето на тайни и изричането на лъжи. Тяхното значение е в поддържането и регулирането на този тип отношения. Настоящото изследване открива, че разбирането за тайната и лъжата в юношеската възраст е свързано с обединяване на интенции, мотиви, последици и видове тайни и лъжи.

Първата хипотеза се потвърждава изцяло

Изследването открива, че разбирането за тайната и лъжата се променя. Разбирането за тайната и лъжата е обвързано с отчитането на последиците върху Аза и върху отношенията на Аза с другите, с наличието на интенции и характера на отношенията. Разбирането за тайната и лъжата е зависимо от значимостта на самите отношения. Разбирането на юношите за тайната и лъжата обединява както интерперсоналния, така и интраперсоналния план. Откритията върху разбирането при юношите потвърждават идеята на Simmel (2014), че тайната формира пространство, което придава уникалност и ценност на отношенията. Тайната и лъжата се откриват като способности за запазване на отношенията и на вътрешната свързаност на Аза и на самоуважението. Въпреки че разбирането отчита присъствието на различните компоненти – близост и значимост на отношенията, интенции, последици и различия в мотивите, основно значение при разбирането придобива характерът на мотивите и последиците. В разбирането на юношите мотивите се откриват с различна сила. Най-оправдаваните мотиви за изричане на лъжа са: *изричане на лъжа без интенция за заблуда, с цел запазване на тайна и изричане на благородни (бели) лъжи*. Най-негативно оценените мотиви за изричане на лъжа са *с цел отмъщение и с цел zlepоставяне на другия пред трети човек, с отнемане на предимството му*. Най-оправдаваният мотив за запазване на тайна е *стремежът да се съхрани близостта и доверието в от-*

ношенията. Най-силно негативните мотиви за запазване на тайна са същите като тези за изричане на лъжа – *мотив за отмъщение и за zlepоставяне на другия пред трети човек.*

Втората хипотеза се потвърждава частично

Откритите полови различия в настоящото изследване са съществени само по отношение на осмислянето на последиците от тайната и лъжата. В разбирането на момчетата изричането на лъжа и запазването/разкриването на тайна е свързано с положителни емоции като удовлетворение и щастие дори в случаите, когато чрез тях се нанася вреда на друг индивид. За момичетата осмислянето на негативните последици за другите се осъществява в рамките на преживяването на негативни емоции. Наличието на полови различия по отношение на изричането на лъжи би могло да се дължи на различните когнитивни ориентации – идея, отбелязана още от С. Gilligan.

Третата хипотеза се потвърждава изцяло

Тайната и лъжата се осмислят едновременно в интерперсонален и интраперсонален контекст. Схващат се като способности за регулиране на отношенията и за собственото представяне в границите на тези отношения. Отчитането на тези измерения в тайната и лъжата е свързано с развитието на когнитивните способности, които осигуряват възможност за координирането на различните перспективи.

Четвъртата хипотеза се потвърждава изцяло

Разбирането на юношите разграничава различни видове лъжи – благородни и егоистични. Разграничаването на отделни видове тайни и лъжи се осъществява посредством различията в оценката на юношите за ефективността им и степента на оправдаването им. Разбирането за емоционалните последици се основава на постигнатия резултат от запазената (разкритата) тайна и изречената лъжа.

Петата хипотеза се потвърждава изцяло

Решението за запазване или разкриване на дадена тайна, както и за изричане или не на лъжа, до голяма степен се основава на предположенията за възможните последици. Това се осъществява чрез отчитане на фактора близост в отношенията. Резултатите от настоящото изследване показват, че за юношите този фактор не е съществен в разбирането и оценяването на последиците от тайната и лъжата. Последствията водят до преживяване на смесени емоции (положителни и негативни). Резултатите от изследването дават основания да се направят следните изводи:

- Разбирането за тайната и лъжата във времето на юношеството претърпява изменения, които са следствие от развитие на социогногнитивните процеси и социалните отношения.
- Способността за координиране на различните перспективи при разглеждането на социалните феномени придава по-голяма дълбочина на разбирането. Тайната и лъжата се осмислят чрез обединяване на интерперсоналния и интраперсоналния контекст.
- Разбирането за тайната и лъжата е основано на обединяване на последствия, интенции, мотиви и характер на отношенията.
- Разбирането разграничава различни видове тайни и лъжи, които се свързват с различни мотиви и преследвани цели. Оправданията на тайните и лъжите са основани на осмислянето на различията в съдържанието на отделните мотиви.
- В началото на юношеството разбирането за тайната се свързва повече с интраперсоналния план, но по-късно, с навлизането в юношеството, тайната се свързва с интерперсоналния план – споделянето и пазенето на тайните се схващат като изрази на специалността на самите отношения.
- В началото на юношеството при осмислянето на лъжата и тайната се посочва значението на егоистичните мотиви, но по-късно – и значението на алтруистичните мотиви.

Приноси на дисертационния труд

Научно-приложни приноси на дисертационния труд

- Конструиран е многомерен инструмент, чрез който може да бъде проучено разбирането за тайната и лъжата в юношеската възраст.
- Емпирично са установени трансформации в разбирането за тайната и лъжата, изразяващи се в различната степен на придавана значимост на тайната и лъжата от 14 – 16-годишните към 19 – 20-годишните изследвани лица.

Теоретико-аналитични приноси на дисертационния труд

- Разработен е концептуален модел на разглеждане на разбирането за тайната и лъжата в периода на юношеството. Самият модел представя тайната и лъжата в различни измерения и обединява следните конструкти – интенции, мотиви, последици и характер на отношенията.
- Очертани са особеностите на разбирането на тайната и лъжата, както и на разбирането върху различните тайни и лъжи в юношеска възраст.

Списък с публикации по темата на дисертацията

1. Стоева, В. (2013). Нечестното поведение като част от когнитивния и поведенчески апарат на индивида. В сб. Образование, подходи, технологии, УИ „Паисий Хилендарски“, стр. 9 – 13.
2. Стоева, В. (2014). Пазенето (разкриването) на тайни и изричането на лъжи: преценка за моралното развитие и отчитане на последиците от Аза. В годишник на БСУ, том XXX, стр. 124 – 129.
3. Стоева, В. (2015). Особенности в разбирането на способността да се пази тайна в детството и зрелостта. В сб. Психология и общество, УИ „Паисий Хилендарски“, стр. 319 – 326.
4. Стоева, В. (2015). Теоретичен обзор на емпиричните изследвания относно пазенето и разкриването на тайни. В сп. Докторантски изследвания, УИ „Паисий Хилендарски“, стр. 31 – 39.
5. Стоева, В. (2015). Разбирането на децата за моралните емоции в ситуация на тайна и лъжа. Годишник на БСУ, том XXXI, стр. 116 – 123.
6. Стоева, В. (2015). Позитивни аспекти на тайната във взаимоотношенията в юношеска възраст., в сп. Докторантски изследвания, УИ „Паисий Хилендарски“, стр. 106 – 114.
7. Стоева, В. (2015). Особенности в разбирането на психологическия конструкт лъжа в юношеска възраст. Докторантска конференция към ИИНЧ, София (под печат).
8. Стоева, В. (2015). Изследване на разбирането за връзката между /не/честно поведение и емоциите гордост, вина, срам, удовлетворение, щастие, разочарование в юношеска възраст. Алтернативи и компетенции (под печат).
9. Стоева, В. (2015). Тайната и лъжата в контекста на личностното израстване и психичното благополучие (под печат).
10. Стоева, В. (2016). Мотиви за пазене на тайна в юношеска възраст (под печат).
11. Стоева, В. (2016). Лъжата в контекста на интерперсоналните отношения (под печат).